

Bertha Zoltán

Egy szókép a zsarnokságról

A diktatúra természetrajza – Illyés Gyula versremekében

Néhány éve Illyés Gyula korszakos, emblematikus remekművéről (*Egy mondat a zsarnokságról*) egy kisebb, de heves vita bontakozott ki a magyarországi lapok hasábjain. Onnan indult, hogy egy irodalomtörténész (a jelenség számít, nem a személye) az egész verset hazugnak nevezte, merthogy szerinte nem volt mindenki „szem a láncban” – például az áldozatok, mártírok, felakasztottak semmiképpen. A művet diffamáló vélemény könnyen adódhat a versben szereplő szókép félreértéséből: ugyanis napjainkban valóban inkább pejoratív értelemben használatos, ha azt mondjuk, hogy mindenki szem a láncban – egy elviselhetetlen társadalmi rendszerben. Illyés Gyula versében azonban e metaforának merőben más az üzenete!

Nemcsak irodalmárok, tanárok, értelmiségiek, de a kommunizmus áldozatai közül se értelmezte még eddig senki félre, senki ártatlan nem érezte még rá nézve sértőnek Illyés Gyula e litániaszerű poémájának azt a sorát, hogy: „hol zsarnokság van, / mindenki szem a láncban”. Hiszen e „planctus” – vagyis katartikusan megrázó panaszdalos költemény, siralmas ének – a zsarnokság, a diktatúra minden alattvalójának, áldozatának az életét tönk-

retető gyilkos hatását, minden életterületet átítató atmoszféráját sugallja kivételes esztétikai értékminőségben. A legnagyobb hatású versek közé számít, a *Himnusz*, a *Szózat*, a *Nemzeti dal*, a *walesi bárdok*, a *szétszóródás előtt*, a *Hazám*, a *Psalmus Hungaricus* mellett sorsköltészetünk halhatatlan remeke. *A teremtmények arca – A huszadik század legszebb magyar versei* (A *Korunk ankétja*) című, 2002-ben Kolozsvárott kiadott antológia is (amely a Kárpát-medence száznál több kiemelkedő írójának, irodalomtörténészének a szavazását összesítette a legjelentősebbnek tartott költeményekről) a legelső köztétele rangsorolta. Az ilyen típusú művek „a nemzeti közösség lelki életének »le nyomatai«, nagy érzelmi erővel, közös történelmi emlékeket ébresztve, közös tanulságokat megfogalmazva mutatják meg azt, hogy Magyarország, a magyar nép milyen felismerésekkel és érzésekkel reagált élettörténetének drámai eseményeire” (Pomogáts Béla). Így idézi fel – „a mindenkori diktatúrák természetének kétségbeesett elemzésével” (Márkus Béla) – Illyés Gyula is a totális elnyomás átható hangulatát a megnyomorítottak szemszögéből és érzülete szerint. A háborzongató szuggesztivitással megérezkített min-

denpercnyi rettegés, a rémisztő hallgatás, megannyi ijedelem, riadalom, „jajsikoly”, a gödörbe húzott hullák szörnyű látványa, az elhurcoltatások borzalma: mind a zsarnokság által bekebelezett, megmételezett, agyongyötört egész társadalom és nemzet kálváriáját tanúsítja. A zsarnokság minden szerencsétlen ember mozgólatait, gesztusait bemocskolhatja; ott kísért „az óvodákban, / az apai tanácsban, / az anya mosolyában, // abban, ahogy a gyermek / idegennek felelget”; „a hirtelen puhábban / szorított kézfogásban”. Hogy „mindenki szem a láncban”: a gátlástalan (szovjet)bolshevik önkény kénye-kedvének kitett egész nép passiójának felfokozottan jelentésses metaforája. Nem csak a fogságba toloncoltak és a halálra ítélték, hanem a „szabadrabok” (Nagy Gáspár későbbi telitalálatos költői fogalmát használva), a szabadtéri börtön lakóinak kényszerű helyzetére is utal, arra, hogy senki nem szabadulhat meg az erőszakrendszer következményeitől, mert a sztalinista-rákosista parancsuralom megmérgezi a szenvedők minden pillanatát. Senki nem vonhatja ki magát a szögesdrótok és butító szólamok közegéből, a megfélemlítettség nyomasztó légkörének hatása alól; ami „alattomosan fertőzve beszüremlett a létbe, lélekbe, családi életbe, barátságba, szerelembe” (Alföldy Jenő). Mindenki részese, így vagy úgy, a rabságnak, a kiszolgáltatottságnak. Épp az is szörnyűsége ennek a tragikus és fojtogató egésznek, hogy mindenki – minden becsületes ember – érintett benne és általa: mégpedig negatívan. Vagyis nem behálózott aktív bűnrészese a zsarnokságnak, nem kialakítója, működtetője, fenntartója, hanem büntelen és szenvedő áldoz-

ta. Nem a hatalmat működtető lánc szeme mindenki, hanem a hatalmat elszenvedők láncolatának. Mindenki szem a rabláncban, a rabláncon, a rabszíjra fűzve, hát még a kivégzettek, a felakasztottak mennyire a téboly hatalmába pusztulnak bele! Vonagló mártírként halnak bele abba, hogy utolérte őket, láncra verte őket, megölte őket a magyar- és embergyűlölő tirannusok szörnyhada. A zsarnokság vétlen és ártatlan áldozatai nem maguktól váltak a mindent megrontó brutális hatalmi mechanizmus szenvedő részeseivé. Hanem azzá alázták őket: igen, passzív részeseivé, merthogy fordítva is: még a gyilkos is agresszív része az ártatlan életnek, amelyet kiolt. Érintkezik vele – a versben pedig torokszorító művészi kifejező erővel: metonimikusan meg is jelenítődik mindez. Fertelmes és aljas része a kiépített láncolatnak a gazember, a hóhér, a pribék, de ebből az alávaló rendszerből nem vághatja ki magát az sem, akit megkínóznak, bebörtönöznek, likvidálnak. Semmi köze ennek ahhoz a hamis gondolathoz vagy feltételezéshez (természetesen a vers alapmondandója, sugalmazása szerint sem), hogy valaki is az áldozatok közül hozzájuk, közéjük akart volna tartozni, a gyilkosok hálózatának a részévé kívánt volna szövődni. A versben a zsarnokság ontológiája tárulkozik föl: hogy miként működik, miként pusztít a terror. A „szem a láncban” tehát nem erkölcsi ítélet, ítéltkezés. Halálunkban is a zsarnokság áll fölöttünk, még azt is ő mondja meg, kik voltunk. A többször felbukkanó „bilincs” szó konnotációja is átsugárzik a néhány sorral lejjebb elhangzó keserű kijelentésre a rabláncba igazottságról. Nem aktív részvétel ez a zsarnokságban, hanem

éppen ellenkezőleg: pokoli részese-
dés annak minden lehetséges gyötrelméből
és iszonyatából. Bűnrészesség nélküli
részesség. Mártírológia, szenvedéstör-
ténét, apokalipszis. És örök mementó.

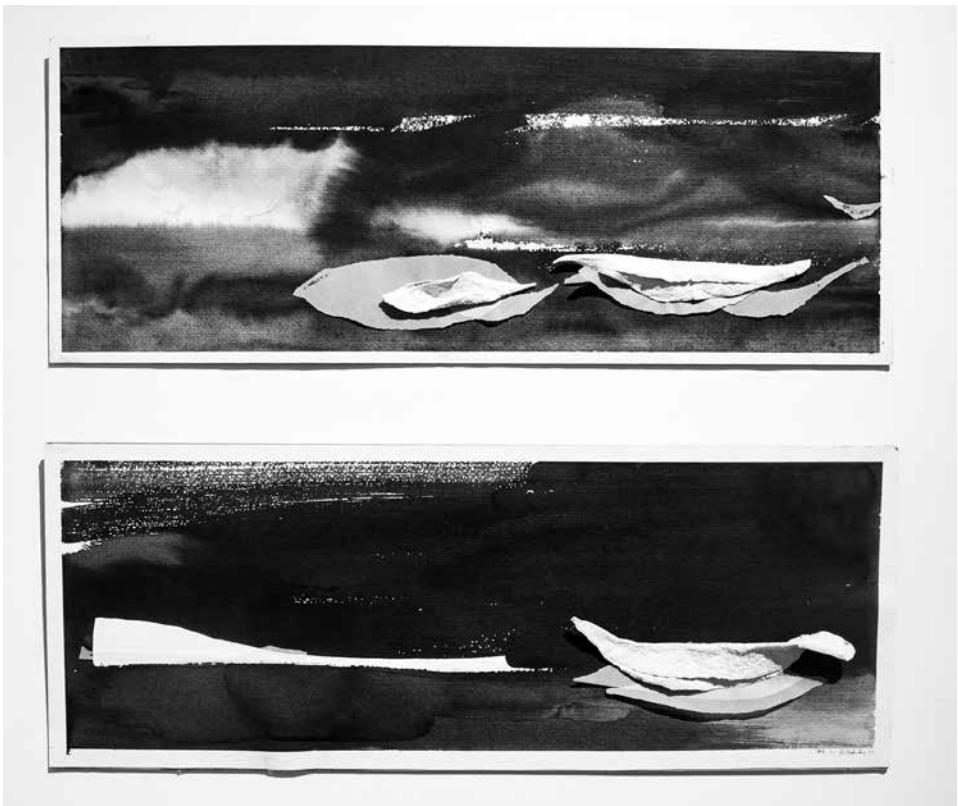
Ezt a lenyűgöző poémát (amelyet
Csoóri Sándor szavaival: „a börtönök,
a táborok, a kitelepítések, a testi-lelki
kínzások időben fönmaradó remegé-
se” tölt ki, s amely Vasy Géza szerint is
a diktatúra „mindmáig legerőteljesebb
megörökítése”), az 1956-os magyar
antikommunista forradalom és sza-
badságharc „nemzeti dalát” az utókor
számára csakis így magyarázhatjuk.
Illetve ebben az esetben lesz felrázó,
megrendítő erejű a fiatalabb nemzedé-
kek számára is. („Illyés Gyula *Egy mon-
data* maga volt a forradalom” – vallja
erről egyik versében Kovács István is.)
És emelkedhet nemzeti megmaradá-
sunk igényére eszméltető alkotásként
a tisztánlátás szellemi magaslatára – a
befogadásban is. (Az 1956-os forra-
dalmi magyar nép ítélőképességét is
megkérdőjelezné, sőt megcsúfolná, ha
rájuk fognánk, hogy ők értették félre
a vers mondanivalóját.) Nem fogad-
hatjuk tehát el (sőt tiltakozunk ellene)
azt a félrevezető, torzító, sőt tökéle-
sen ellentétes értelmű „lefordítását” a
szóképeknek, hogy egy diktatúra minden
(vagy akár csak egy) üldözött alatt-
valója egyúttal kiszolgálója is annak.
Homlokegyenest az ellenkezője: tönk-
rekínzott szolgálója, rabszolgája. S ebben
az infernális állapotban mindenki osz-
tozik, ebbe az állapotba a lázadók is be-
lehaltak. Erkölcsi nagyságukat persze
hogy a legélesebben el kell választani a
meghunyászkodók magatartásától. De
ez a döbbenetes léttapasztalati mély-
ségekbe alászálló monumentális vers
magát a sátáni helyzetet eleveníti meg,

s nem elsősorban a morális cselekvés
alternatíváit boncolgatja, hanem az
erkölcsi lehetőségeitől is megfosztott
kényszerviselkedés fullasztó levegőjét
árasztja. Egy hatalmas látomás arról,
amit senki más így meg nem örökített
a magyar és a világirodalomban. (De
még ha zsarnokság és szolgaság tor-
zultan összevegyül is a társadalomban,
ennek lírai látletele, s a hiteles diag-
nózis kifejeződése pedig Vörösmarty,
Petőfi, Ady fájdalomosan vádló-önmar-
cangoló hangütéséhez hasonló magas-
rendű költői sors- és igazságbeszéd;
„Zsarnok, szolga egy személyben, / Ki
magával sincs békében”; „És a nem-
zet áll fagyottan / Tompa, zsibbadt
fájdalomban” /Vörösmarty Mihály:
Országháza.)

Illyés Gyulát Fekete Gyula szimbo-
likusan nemzeti irodalmunk „törzs-
főjének”, „családfőjének” nevezte.
Felnövekvő generációk sora nyert
tőle és a műveitől bátorságot a legfőbb
égető nemzeti, közösségi és erkölcsi
sorskérdéseink mindenkori felmutatá-
sára. (A nyolcvanas évekbeli nemzeti
demokratikus ellenzéki mozgalmak,
szellemi szabadságharcos törekvések
sodrában az akkor még tiltott ver-
set magának a költőnek a nyugaton
magnóra vett előadásában játszották
le sokszorosítva terjesztett kazetták-
ról – s így biztosított ez is különleges
lelkierőt az állhatatos és végül csaku-
gyan a rendszerváltozásig vezető küz-
delmekhez.) Ikonikus sorslírája talán
legmegindítóbb remekének üzenetét
kívánják tisztán tartani azok, akik ma
is a magyarság megmentéséért, meg-
maradásáért, felemelkedéséért küz-
denek. Mert – egy másik Illyés-vers, a
Bartók szavaival élve: erőt ad „a győ-
zelem-vevéshez / a poklon is.” S mert

(ahogyan pedig Kulin Ferenc összegzi Illyés költői biztatásának következetességét) „ha a zsarnokságnak az a természete, hogy mindent bekebelez, mindent elsajátít, mindent magához hasonít, hogy végül »magad is zsarnokság vagy«, hát szegezd vele szembe a saját természetedet, mondd ki ellenében a saját igazságodat, s állj az útjába, ha kell, az életed árán is.” Így lehet, amint azt a mai kárpátaljai költő, Vári Fábrián László is leszögezte, hogy egy-egy grandiózus költemény valóban nemzetek megtartásáért lelkesítő igévé nemesedett: „Örökbecsű versek igazol-

ják, hogy a történelem legkritikusabb szakaszaiban a nemzetek legjobbjai Párizsban, Varsóban, Szentpétervárott vagy Budapesten képesek voltak szétrobbantani a tunyaság, a beletörődés, a hallgatás falait, s ehhez a zsarnokság gyűlöletéből s a szárnyait bontogató szabadság örömeiből egyaránt töltekező toll lett a gyutacs. A magyar nyelvterületnek vannak zugai, ahol az egykori detonációk eufóriájától lelkesülten hallgatják ma is a *Himnusz*t, a *Nemzeti dalt* vagy Illyés Gyulának a zsarnokság természetéről szóló egyetlen hatalmas mondatát.”

Jankó-Szép Noémi, *Ringató* (papír kollázs, vegyes technika, 2022)